

Erkinboyev Fozilbek Zakirjon o'g'li

Navoiy Davlat Universiteti tarix fakulteti tarix qo'shimcha
davlat huquqi 4- kurs talabasi

ABULG'OZI BAHODIRXON TARIXIY ASARLARINING O'RGANILISHI VA TADQIQ QILINISHI

Annotatsiya; Mazkur maqolada Abulg'ozni Bahodirxonning tarixiy merosi, uning tadqiq qilinishi va ilmiy jamoatchilik tomonidan baholanishi tahlil qilinadi. Shu bilan birga, uning asarlari qanday manbalarga asoslanganligi, ularning mazmuni va ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar; “Shajarayi turk”, “Shajarayi tarokima”, Firdavs-ul-iqbol, Ya.G'.G'ulomov, Q.Munirov «Munis, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlari», Dr.D.G.Messerschmid, N.P.Rumyansev, Qozon universiteti.

O'zbek tarixshunosligi va madaniy merosida Abulg'ozni Bahodirxonning tutgan o'rni beqiyosdir. U nafaqat Xiva xonligi hukmdori sifatida davlat boshqaruvini olib borgan, balki mohir tarixnavis sifatida ham ulkan ilmiy meros qoldirgan. Uning asarlari Markaziy Osiyo xalqlari, ayniqsa turkiy qabilalarning kelib chiqishi, davlat tuzilishi, etnik tarkibi va siyosiy tarixi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. U tomonidan yozilgan “Shajarayi turk” va “Shajarayi tarokima” asarlari turkiy xalqlarning etnogenezi, siyosiy tarixi va madaniyatini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Abulg'ozni Bahodirxonning tarixiy asarlari o'z davrida ham, keyinchalik ham Sharq va G'arb olimlari tomonidan chuqur tadqiq etilgan. XVIII–XIX asrlarda uning asarlari rus, frantsuz, nemis va ingliz, turk tillariga tarjima qilinib, jahon tarixshunosligida katta qiziqish uyg'otgan. Bugungi kunda ham uning ilmiy merosi O'zbekiston va boshqa turkiy davlatlarda keng o'rganilmoqda, turli tadqiqotlar va dissertatsiyalar yozilmoqda.

Abulg'ozni Bahodirxonning «Shajarayi tarokima» va «Shajarayi turk» asarlariga ular xususida ilmiy izlanishlar olib borgan olimlardan Munis va Ogahiyning «Firdavs-ul-iqbol» asarida S.P.Tolstov «Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab» nomli kitobida, Ya.G'.G'ulomov «Xorazmning sug'orilish tarixi», Bayoniy esa «Shajarayi Xorazmshohiy» kitobida nihoyatda iliq va ijobiy fikrlar bildirganlar. Shuningdek, P.P.Ivanov va A.K.Borovkovlar «XVI-XIX asrlar turkman tarixining manbalari haqida mulohazalar» nomli asarida, B.V.Lunin «O'rta Osiyo tarixidan ocherklar» risolasida, M.I.Yo'ldoshev «Xiva xonligida yer egaligi va davlat tuzilishi» asarida, B.V.Bartold «Madaniy hayot tarixi», Q.Munirov «Munis, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlari», B.A.Ahmedov «Ko'chmanchi o'zbeklar davlati»¹ kabi asarlarida ham Abulg'ozni Bahodirxonning ijodiga yuqori baxo berganlar. Shuningdek bu asarlar bo'yicha bir qancha tanqiotlar olib borilgan shu bilan birgalikda Abulg'ozni Bahodirxon asarlari keyingi yaratilajak asarlar ilmiy ishlar uchun dastur-ul amal bo'ldi desak noto'g'ri bo'lmas.

G'arbiy Yevropada esa asar nemis, ingliz, frantsuz tillarida, hatto Amerikada ham tarjima qilinib nashr ettirildi. Yevropa dunyosi bu asar bilan o'tgan asrning ikkinchi choragida tanishdi. Poltav yaqinidagi g'alabadan so'ng Sibirga jo'natilgan shved ofiserlari Tobolskda

¹ X. Hudoynazarov “Shajarayi turk” va uning o'rganilishi TOSHKENT “o'qituvchi” 1993. 7-bet.

Abulgʻozixonning qoʻlyozmasi va uning mundariyasi bilan tanishgach bu asar tarjimasini ustida ishlay boshladilar. Bu ilmiy tadqiqotning asosiy tashabbuskori Filipp Ioann Tabbert Shtralenberg edi. Rus tilini yaxshi bilgan buxorolik oxund Abulgʻozixon asarining tarjimasini rus yozuvchisiga bayon qilgan. Oʻz navbatida shved Shenstrem rus tilidagi tarjimadan foydalanib asarni nemis tiliga tarjima qilishga muvaffaq boʻladi. Bu tarjima 1780-yilda –Abulgasi Bahadur Chan'S Geschlecht buchder Mungalishen Chanen, auseiner turkischen Handschrift udersetzt von Dr.D.G.Messerschmid, 17801 Messersmidt tahrin ostida chop etilgan. Asar nemis tiliga tarjima qilinishidan oldin fransuz tilida 1726-yil Bryusselda nashr qilingan². Bu nashrga Bendik tomonidan izoh qilingan. Ushbu fransuz tilidagi tarjima oʻz navbatida asarning ingliz tilidagi tarjimasini (1780) uchun ham asos boʻlib xizmat qildi. Rus olimi Trediakovskiy asarni fransuz tilidan rus tiliga «Родословная история о татарах, переведенная на французский язык с рукописных татарской книги, сочинения Абулґачи-Баядур-Хана... а с французского на Российской в Академии наук» (1770) nomi bilan ikki tomda nashr qildiriladi.

Rus olimi G.Sablukovning qayd etishicha, asarning barcha tarjimalarini ham aniq va toʻla ishonchli deb boʻlmaydi. Chunki ularning hech biri biror bir tarixiy voqealikni yoki muammoni aniq yoritib bera olmaydi. Abulgʻozixon asarining siyosiy tili bilish ham olimlarga biroz qiyinchilik tugʻdirdi. Shunga qaramasdan asarlar tarjimasida mazmun toʻlaqonli yortilmasa ham qoniqarli ochilgan va biz ilim dunyosi xulosa olishimiz uchun yetarlidir. Asar matnidagi iboralarning aniqroq tushuntirilishi hamda tarixiy bilimlarning manbalar va faktlar shunidek ilmiy aniqliklar asosida toʻldinlash maqsadidan kansler graf N.P.Rumyansev Abulgʻozixon asarining nashri uchun mablagʻ ajratdi va asar Qozon universiteti tipografiyasida chop etildi.

Vengriya fanlar akademiyasining toʻlaqonli aʼzosi, mashhur sharqshunos olim G.Vamberi 1863 yilda Tehrondan chiqib Kaspiy dengizining sharqiy qirgʻogʻi boʻylab sayohat qiladi. Bu sayohat davomida Abulgʻozining «Shajarayi turk» kitobini qoʻliga tushib qoladi va u bilan mukammal tanishadi. Kitob sharqshunos olimga kuchli taʼsir qilib uning turk dunyosi haqidagi fikrini oʻzgartirib yuboradi. Shu boisdan ham u «Shajarayi turk» asariga yuksak baho bergan edi. «Oʻrta Osiyo boʻylab sayohat» (1865) nomli kitobida Abulgʻozining ijodi bilan 1870 yillardan boshlab qiziqib kelgan P.N.Demezson 1871-1874 yillar orasida «Shajarayi turk»ni

fransuz tiliga tarjima qiladi.³ «Shajarayi turk» tarjimasini unga katta shuhrat keltiradi.

Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, Abulgʻozixonning «Shajarayi turk» asari oʻtmishda Sharq tarixchilari, rus va Gʻarbiy Yevropa sharqshunoslarining eʼtiboriga sazovor boʻlgan noyob asarlardan boʻlib kelgan. U qariyb uch asrdan buyon turkiy xalqlar tarixi boʻyicha qimmatli manba sifatida oʻz ahamiyatini saqlab kelmoqda. «Shajarayi tarokima» va «Shajarayi turk» asarlarning tarixshunoslik fanida tutgan oʻrni va ahamiyati haqida bir qator ilmiy tekshirish ishlari olib borildi. Bundan tashqari Yevropa olimlari ilmiy jamaotchilik Abulgʻozi Bahodirxon merosiga alohida etibor beradi va yuksak baholaydi. 1938 yilda yaratilgan «XVI—XIX asrlar turkman tarixining manbalari haqida munozaralar» hamda 1958-yilda nashr etilgan «Oʻrta Osiyo tarixidan ocherklar» nomli kitoblar Abulgʻozining tanxchilik faoliyati toʻgʻrisida ham bahs yuritgan asarlardandir. «Abulgʻozi Bahodirxon oʻzining muarrixligi bilan moʻtadil, turk tarixchilari orasida shuhrat qozongan va shu bilan bir vaqtda Xiva hukmdori

² «Histoire genealogique des Tatars, traduite du manuscrit tartare d'Abulgasi – Bahadur – Chan, et enrichie d'un grand nombre de remarques et tres curieuses sur le veritable estat present de l'Asie septentrionale, avec cartes geographiques necessaries. ParD.»

³ X. Hudoynazarov “Shajarayi turk” va uning oʻrganilishi TOSHKENT “oʻqituvchi” 1993. 7-bet.

(1643—1663) bo‘lib, uning asarlari Rossiya va chet el tillariga ham tarjima qilingandir»⁴, — deb yozadi olim A. Semenov.

Foydalagan adabiyotlar:

1. Abulg‘ozi Bahodir “Shajarayi turk” .Toshkent. Cho‘lpon nashiryoti 1992
2. Abulg‘ozi Bahodir “Shajarayi tarokima” . 1995
3. X. Hudonazarov “Shajarayi turk” va uning o‘rganilishi TOSHKENT “o‘qituvchi” 1993. 7-bet.
4. «Histoire genealogique des Tatars, traduite du manuscrit tartare d'Abulgasi – Bahadur – Chan, et enrichie d'un grand nombre de remarques et tres curieusus sur le veritable estat present de l'Asie septentrionale, aves cartes geographiques necessaries. ParD.»
5. Semenov A. A. Sobranie Vostochnyx rukopisey, tom 1, Toshkent, 1952, 72-bet.
6. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi (2000-2005)
7. Turk sajarasi Riza Nur Turkiya Istanbul 1925.

⁴ Semenov A. A. Sobranie Vostochnyx rukopisey, tom 1, Toshkent, 1952, 72-bet.